

se nalazi kratak predgovor i kazala (iscrpno kazalo etnonima i bogato predmetno kazalo s popratnim bilješkama).

Uza sve nabrojeno, publikacija sadržava i oko 2000 ilustracija, najvećim dijelom u boji, a također i nekoliko karata u boji (kartu suvremenih rasa svijeta, političku kartu svijeta, etničke karte Evrope (bez Sovjetskog Saveza), Afrike, SSSR-a, Sjeverne i Srednje Amerike, Južne Amerike, Azije (bez Sovjetskog Saveza) te Australije i Oceansije).

Sve ovo govori o tome da je pred nama prilično kompetentan i informativan priručnik o narodima svijeta. I premda je gotovo neumjesno tražiti nedostatke kad je riječ o ovakvoj vrsti literature, ipak bi se možda mogla staviti poneka nezaobilazna primjedba. Kada se radi o provođenju zadatog obrasca, o vrsti podataka, o priručnikom obuhvaćenim etnijama, čini se da je posao uglavnom obavljen dosljedno prema raspoloživim mogućnostima i sa ne malo truda.⁵ Jedino je šteta što priređivači nisu predvidjeli da se samoimenovanje naroda napiše (i) po etimološkom pravopisu.

Cijelom strukturom i načinom prilaza predmetu, i uza sve moguće primjedbe, ovo djelo ostavlja dojam o naporu da se o narodima svijeta govori istinito⁶ i znanstveno korektno.

Josip Kumpes

⁵ Teško je zaključiti jesu li se autori pojedinih natuknica mogli služiti i pouzdanim podacima (barem sa više podataka), jer nije samo po sebi jasno da se — uzmimo za primjer — u Mađarskoj nalazi 14.000 Hrvata, a u SAD 120.000, itd., jer postoji i drukčiji podaci: da se u Mađarskoj nalazi oko 90.000, a u SAD više od 800.000 — (Vidjeti: »Hrvati«, u: *Opća enciklopedija*, sv. 3. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977, str. 500—01).

⁶ »Ja jako volim etnografiju; to je znanost rijetkog interesa, ali kako hoću da bude slobodna, hoću da bude bez političke primjene... Da ne bismo krivotvorili znanost, oslobodimo se davanja mišljenja u tim pitanjima gdje je angažirano toliko interesa. Budite sigurni da će se, ako joj se stavi u zadatak da služi diplomaciji, mnogo puta zateći u flagrantnom zločinu sluganstva. Ona ima bolji posao: sasvim jednostavno tražimo od nje istinu.« (Renan, E. »Što je nacija?«, *Kulturni radnik*, Zagreb, XXXIV/1981, br. 6, str. 100.)

Jovan Trifunovski

ALBANSKO STANOVNIŠTVO U MAKEDONIJI

Beograd: Književne novine, 1988. 182 str.

Predmet ove studije jest albansko muslimansko stanovništvo suvremene SR Makedonije. Istraživanje je bilo terensko (autor je obišao oko 300 naseља), višegodišnje. U knjizi nema podataka o razdoblju kada je vršeno; možemo tek nagadati da to bijahu sedamdesete godine, budući da je sam rukopis dovršen 1983. Knjiga također nije u potpunosti opremljena znanstvenim instrumentarijem; nema sadržaja, nedostaje sistematizirana bibliografija (navode se referencije u fusnotama), stvarno kazalo i pregled instrumenata kojima su se skupljali podaci. Time je unekoliko smanjena njena vjerodostojnost. Recenzentima knjige (prof. dru Miloradu Vasoviću i prof. dru Petru Vlahoviću) promakao je, osim navedenoga, i ponegdje predznanstveni diskurs knjige; to je diskurs teze bez antiteze. Tako, na primjer, umjesto teorijske i dokumentarne obrade (jedne od najvažnijih) teze o tome da su sjeverozapadni i zapadni dijelovi Makedonije primjeri »onih jugoslavenskih oblasti gde su se u novije doba izvršile ne samo metanastazičke, već i etničke smene stanovništva. Isto se dešavalo i u susjednim oblastima: Metohiji, Kosovu, okolini Gnjlana itd.« (str. 96) nalazimo idiosinkratički idiom usmene predaje: »Niko i nikada neće izračunati koliko je naših muškaraca izginulo u sudaru sa doseljenim Albancima i njihovim kačacima. Zatim, koliko je našeg sveta bilo prisiljeno da se iseli iz svojih sela, pa koliko je naših devojaka i nevesta oteto, koliko je žive stoke opljačkano, koliko je najbolje zemlje oduzeto i slično« (str. 86). Takav diskurs obrade inače legitimno postavljenog problema navodi nas na oprez u prihvaćanju autorova postupka i nalaza; šteta, jer je uloženi golem trud i sakupljen (rekli bismo u zadnji čas) hvalevrijedan fond podataka o porijeklu albanskog stanovništva u Makedoniji.

Pa kad već nema sadržaja u samoj knjizi, napravimo ga mi: Umesto predgovora, Poreklo albanskog stanovništva, Uzroci doseljavanja, Načini doseljavanja

nja, Potiskivanje slovensko-hrišćanskog stanovništva, Tragovi ranijeg stanovništva, Unutrašnja preseljavanja i iseljavanja, Broj albanskog stanovništva, Međusobni uticaji i asimilacije, Društveni život, Privredne prilike, Opšti pogled.

1. Određenje osnovnog skupa »Albanaca u Makedoniji«

Osnovni skup ljudi koji je istražen više je puta, no neiscrpno bio određen: tako saznajemo da su istraženi »gotovo svi rodovi albanskog stanovništva u SR Makedoniji« (str. 7), u prosljeđujućem čitamo da »među današnjim albansko-muslimanskim stanovništvom ima...«, što nas navodi na zaključak da je osnovni skup istraživanja: (gotovo) svi rodovi muslimanskoga albanskog stanovništva u SR Makedoniji krajem sedamdesetih godina. Taj se osnovni skup dijeli (pretpostavljamo) na dva podskupa: na STAROSJEDIOCE, starije slavensko-kršćanske stanovnike koji su tokom turske vladavine primili islam i postupno se poalbančili« (str. 7). Taj podskup čini oko 20% cjelokupnoga albanskog stanovništva suvremene Makedonije. Drugi podskup jesu DOSELJENICI koji potječu iz više oblasti u Albaniji (str. 8). Oni su doseljeni u posljednja dva stoljeća i pripadaju dvjema grupama; grupi Gege (90% svih doseljenika) iz sjeverne Albanije; i grupi Toske (10%) iz južne Albanije. Gege su se naselili raštrkano, u zapadnoj Makedoniji; Toske u jugozapadnoj (Struga, Bitola), no većina ih je u Grčkoj.

Suvremeni statistički podaci (popisi stanovništva Jugoslavije, do 1981) pokazuju »ono što pokazuju«; autor se od njih, s pravom, ograđuje budući da su se mijenjale teritorijalne podjele i kategorijske odrednice stanovništva (nacionalnost, vjera). Teškoće u određivanju nacionalne pripadnosti u popisima autor ilustrira slijedećim nalazom: muslimansko stanovništvo Makedonije — Albanci, Turci, Romi, Torbeši — nije katkad jasno nacionalno opredijeljeno. Tako se govornici albanskog jezika (posebice stariji ljudi) opredjeljuju kao Turci, Romi se opredjeljuju kao Albanci ili Turci (str. 103). Stoga popisi, prema autoru, negdje uvećavaju a negdje umanjuju broj albanskog stanovništva.

Autor insistira na kriteriju »jezika i porijekla« u određivanju »stvarne« nacionalne pripadnosti; uspoređivanjem

»izjavljene« i tako određene »stvarne« nacionalnosti dobiva se uvid u stvarno stanje osnovnog skupa. Ipak, brojčano određivanje osnovnog skupa istraživanja, ma kako on bio nejasno određen (nagađamo da je to muslimansko-albansko stanovništvo) nije bilo moguće učiniti; razlog je u nedosljednom primjenjivanju kriterija nacionalnosti i religije u našim popisima. Stoga se autor u poglavlju o broju albanskog stanovništva (str. 102—113) drži popisnih podataka o nacionalnostima u SR Makedoniji, u popisima od 1948. do 1981. Albanci su se u tom razdoblju više no udvostručili (od 162.524 godine 1953. na 377.726 godine 1981.), dok je makedonsko stanovništvo naraslo za oko 55%. Povećanje stanovništva albanske narodnosti objašnjava se uvećanim prirodnim i mehaničkim priraštajem; zahvaljujući, pretpostavljamo, samoj prirodi studije, autor ne navodi proporcije i analize tih priraštaja. U objašnjavanju prirodnog priraštaja albanskog stanovništva zadovoljava se navodima iz dnevne štampe (*Politika*, iz 1986. str. 110). Smatramo da se argumentacija usporednim podacima priraštaja ne može u tekstu znanstvenih pretenzija izvoditi navodima iz dnevnog tiska. To više što je upravo ta problematika dosad doživjela popriličnu pažnju u jugoslavenskoj demografskoj znatnosti.

Rasprava o dinamici kretanja albanskog i makedonskog stanovništva u SR Makedoniji privodi autora zaključku da je »makedonsko stanovništvo u SR Makedoniji... sa ovakvim tipom porodice i sa pretežnim životom u gradskim naseljima, na putu da sebe dovede u osobito TEŽAK ETNIČKI POLOŽAJ (podcrtao autor)« (str. 111). Zaključak, nema dvojbe, legitiman; no upravo uslijed dalekosežnosti i značajnosti za buduću (eventualnu) politiku razvoja, migracija i planiranja porodice u SR Makedoniji, zaslužuje znatno temeljitiju argumentaciju.

Sadašnji je brojčani odnos između albanskoga i makedonskog stanovništva u Makedoniji (ocjenu, barem) nemoguće odrediti: knjiga sadrži podatke za 1971, zastarjele, dakle. No na osnovi nekih trendova mogli bismo navesti slijedeće tvrdnje: prva, gotovo trivijalna, jest da albansko stanovništvo Makedonije raste dosta brže od makedonskog; druga, da je makedonsko stanovništvo smanjenog priraštaja bilo, barem do 1971. urbanog

značaja, a albansko stanovništvo velikog prirodnog priraštaja — ruralnog značaja. Dade se naslutiti iz nekih analiza Trifunskog da se u posljednja dva desetljeća albansko stanovništvo ne samo primaklo gradovima, već je i svoj visoki priraštaj »ponijelo« s sobom, zajedno s migracijskim urbanim težnjama. Priraštaj se, dakle, iz ruralnih područja »premjestio« u prigradska i gradska. Otud, rekli bismo, stvarne i moguće socijalne napetosti u makedonskom prostoru, koje zasad poprimaju obilježja »nacionalnih sukoba«.

Broj gradskoga albanskog stanovništva posebno se uvećao u Skoplju, Tetovu, Kumanovu, Debru, Strugi, Kičevu, Ohridu, Gostivaru; od većih makedonskih gradova jedino je Bitola (do 1971) doživjela nešto manji priliv Albanaca. Pritom, najviši prirodni priraštaj Albanaca nalazimo u općinama Tetovo i Kumanovo; u tim je općinama i prirodni priraštaj Makedonaca također značajan. No ono što bi moglo poduprijeti tezu Trifunskoga o »posebno teškom etničkom položaju Makedonaca« jest podatak da u nekim općinama usporedo postoji znatan priraštaj albanskoga i negativni priraštaj makedonskog stanovništva. To su općine: Gostivar, Kičevo, Debar i Resan (str. 107).

Ukratko, mehanički i prirodni priraštaj znatni su u gradskim, prigradskim i seoskim naseljima u blizini većih gradova i u ravničarskim zonama. U tim se mjestima, prema autoru, »javio i snažan privredni razvoj albanskih naselja« (str. 109). Taj razvoj, barem dotad (1971) nije utjecao i na promjenu albanske obitelji, stoga autor predviđa da će, unatoč privrednom razvitku, ona očuvati svoj tradicionalni visokonatalitetni tip. Po tome ćemo mi, umjesto autora, zaključiti; privredni razvoj gradskih i prigradskih općina Makedonije privlači i privući će ruralni višak stanovništva, uglavnom albanskog; pomakom u prigradska i gradska naselja ono neće mijenjati svoje reproduktivne navike, jer žene neće biti zaposlene. Smanjenje mogućnosti zapošljavanja, uz povećani priraštaj znatno će povećati napetosti u socijalnoj sferi i sferi zapošljavanja u makedonskim gradovima. I to je ono što se upravo i dogodilo u posljednjih dvadesetak godina i čemu smo danas svjedoci — socijalnim napetostima, naime, u narodno miješanim okolinama makedonskih gradskih naselja.

2. Porijeklo i preseljavanje Albanaca u Makedoniji

Prema Trifunskome, Albanci u današnjoj Makedoniji su »pravi« Albanci (Gege, Toske) ili islamizirani Slaveni koji su se »poalbančili«. Pravi Albanci prispjeli su u Južnu Srbiju i Makedoniju kolonizacijom koju su poduzimali Turci od 1780. do 1840. Tako je turska vlast »našla rešenje: da u središnjim delovima Balkana, pored ranije kolonizovanih Turaka dovedenih sa istoka, pomogne širenje muslimanskih Albanaca iz Albanije sa zapada. To je bio najobiljniji razlog i glavno vreme za naseljavanje muslimanskih Albanaca u današnjim jugoslovenskim oblastima« (str. 180). U buntovna vremena (srpski i grčki ustanci za oslobođenje) Turci su pomoću Albanaca oblikovati »tampon zonu« u pobunjeničkim krajevima; to se »naseljavanje muslimanskih Albanaca, tada veoma odani turskoj državi, brzo širilo prema centralnom delu Balkanskog poluostrva i to, ka Bitolju, Velesu, Skoplju, Kumanovu... Tako je albansko naseljavanje stiglo do Šopske zone koja leži daleko od Albanije prema istoku. Posle ratova 1912—1918. ka današnjoj SR Makedoniji krenula su preseeljavanja sa Kosova« (str. 180).

Albanci su u Makedoniji, prema autoru, u početku izbjegavali ravnice; radije su se naseljavali na planinskim prijevovima, u potplaninskim selima i klisurama. »Ima i retkih predela u SR Makedoniji gde su se muslimanski Albanci naseljavali u manjoj meri. To su predeli u kojima su očuvani naši stari manastiri« (ibid.). Teza svakako zanimljiva, no ujedno potpuno nejasnih pretpostavki. Bilo bi od neprocenljive vrijednosti za teoriju migracija ispitati kakvu to ulogu u kretanju živih bića odigrava ZDANJE (manastir) kao žarište, vjerojatno, »drugojačijosti« vjere i kulture? U prodiranju (a radi se o kolonizaciji, nota bene) inače albanskog stanovništva iz Albanije u Staru Srbiju i Makedoniju autor identificira sedam pravaca, pet iz sjeverne i dva iz južne Albanije.

Početkom šesnaestog stoljeća današnja je Makedonija bila naseljena Turcima (u gradovima) i kršćanima slavonskog podrijetla u manjim naseljima. Albanaca muslimana a ni kršćana, kao ni

na susjednom Kosovu, još nije bilo. Povlačenjem Turaka iz Evrope (sedam-naesto stoljeće) povećao se pritisak na »raju«; tada započinju i velike seobe pa su, prema podacima, neke od njih vodili i Makedonci iz Bitole i Tetova. Ukidanje patrijaršija (Pečke i Ohridske) sankcionira podjarmljivanje raje i priprema teren za islamizaciju, kolonizaciju Turaka te kolonizaciju muslimana Albanaca, koja je izvršena najprije na zapadnoj obali Vardara. Naseljavanje muslimana Albanaca vršeno je istovremeno s raseljavanjem kršćanskih sela. O vremenu naseljavanja Albanaca u ove krajeve postoji, tvrdi Trifunoski, moćna narodna tradicija. Albanci i inače prenose događaje iz koljena na koljeno, unatrag nekoliko »pojaseva« (jedan pojas iznosi 30 godina), pa se tako i danas prisjećaju iz kojeg su sjevernoalbanskog fisa rodom. Trifunoski je istražio pojaseve i porijeklo na desetine današnjih albanskih rodova u Makedoniji.

Uzroci naseljavanja nisu samo kolonizacije; kao i uvijek u vjekovnim migracijama, ponekad je preseljavanje posljedica dugovječnih običaja. Tako su i Albanci vjekovima utirali putove u zapadnoj Makedoniji, trgujući i pasući stoku uz putove spram Ohrida i Bitole.

Poslijeratne (poslije Drugog svjetskog rata) migracije Albanaca prema Makedoniji nastavak su prijeratnih; dakle iz Kosova, Metohije i Južne Srbije prema selima i, najposlije, prigradskim i gradskim naseljima Makedonije. Uspoređivanje popisa iz 1971. i 1981. na razini međurepubličko/pokrajinskih migracija (a to autor nije učinio) pokazuje da su migracije albanske narodnosti prema Makedoniji ponešto jenjale, iako ne prestaju. Tako bi se, a to smatra i Trifunoski, moglo zaključiti da je jedan vjekovni ciklus preseljavanja priveden kraju. Takav zaključak mogao bi se smatrati utemeljenim kad bi današnja Makedonija bila »migracijski saturirana«; no današnja je Makedonija sve prije nego to, ona se »prazni« preko vanjskih migracija i, pomalo, međurepubličkih (prema Vojvodini, na primjer). Tako bismo mogli očekivati da će se u Makedonskom slučaju ponoviti Slovenija iz šezdesetih godina; na upražnjene prostore dolazit će oni koji u kraju porijekla imaju najmanje šanse za boljitkom.

3. Sociološki vidici useljavanja Albanaca u Makedoniju

Trifunoski ne govori o sociološkim vidicima useljavanja; njegova je studija etnografska. No ovom ćemo si prilikom dopustiti da zbog iznimne aktualnosti problema, etnografske vidike seljenja Albanaca na tom prostoru razmotrimo i na planu socioloških (vidika). Tako ćemo razmotriti zapažanja autora o: srazu muslimansko-albanske i makedonske porodične kulture, o doticajima u međusobnom javnom općenju (autor: međusobni uticaji i asimilacija) te o nekim znakovima sličnosti i različitosti u zajedništvu (autor: društveni život).

»Albanci došljaci sa sobom su donosili čvrstu zadrugu zajednicu. Zato su se njihova domaćinstva brzo pretvarala u nove kućne zadruge. Zadruga su bile potrebne pri ekstenzivnoj privredi. Pojedini rodovi brzo su se osnažili, stekli veći broj porodica, pa danas ima dosta rodova koji broje po 30, 40, 50 i više porodica« (str. 52).

Albanci gotovo nigdje nisu osnivali vlastito naselje; useljavali su se na zapuštena naselja ili u stara slavensko-kršćanska sela, grupirani po srodstvu. Porijeklo porodica Trifunoski je istražio na osnovi predaje; tipična jedna takva rekonstrukcija (str. 53) sadrži slijedeće informacije: »U selu Berikovu, također kod Kičeva, naselila su se dva brata Albanca iz pomenute oblasti Mat u severnoj Albaniji. Zvali su se Demir i Imer. Došli su po pozivu kičevskog age Isena Jaričkog. Bili su njegovi sejmeni (čuvari). Isen Jarička tada je bio vlasnik zemlje u susjednom nižem selu Jagol Dolencu i bio je vlasnik cele berikovske 'planine' (šume)«. Doseljeni su oko godine 1850.

Preseljavanja nisu tekla samo grupiranjem već i odvajanjem braće; Trifunoski nalazi tragove razdvajanja u mnogim bratstvima iz sjeverne Albanije tokom preseljavanja sredinom devetnaestog stoljeća; jedna takva rekonstrukcija daje nam slijedeće informacije: »Iz nekog sela zapadno od planine Korab na početku XIX veka pošla su dva rođačka domaćinstva. Naselila su se u dolini Mazdače na Šar-planini u dva različita naselja: jedno u Kalištu, drugo u Gjurgjevištu. Osnovala su i dva posebna roda s istim imenom Dreč ili Draiče. Ti rodovi imaju 28 kuća u Ka-

lištu i 28 kuća u Gjurgjevištu« (str. 57). Ili, primjer zaposjedanja već obrađene zemlje i uljudenog naselja: »Malo selo Popovjane kod Kičeva do 1850. godine bilo je manastirsko naselje; njegova zemlja pripadala je manastiru Sv. Atanasiji. Međutim, tada je zemlju tog manastira prisvojio Albanac Zenula, pokremlom iz okoline Debra. Njegovo domaćinstvo sa četiri oženjena sina živelo je u Popovjanu. Kasnije su oni zemlju prodali drugim Albancima koji su pridošli iz okolnih kičevskih i gostivarskih sela. Sada Popovjane ima oko 30 albanskih kuća« (str. 59).

Ove smo nalaze naveli opširnije s dva razloga: prvi je da ilustriramo podrobnost i prirodu informacija do kojih je istraživač došao; drugi je izveden iz prvoga i kazuje nam da (prihvatimo li te informacije kao vjerodostojne) PROBLEM KUPOVANJA ZEMLJE I ŠIRENJA ALBANSKIH RODOVA ima dvije stotine godina dugačku pretpovijest i gotovo neprekinutu MEMORIJSKU OPREMU. I upravo memorijska oprema, koja je najočitiiji nalaz svega istraživačkog pothvata Trifunoskog, današnjih albanskih rodova svjedoči o neizmijenjenom obilježju što ga Albanci prenose i u »modernizaciju«, u XXI stoljeće: zajedništvo.

Dolasci Albanaca nisu u početku bili popraćeni sukobima; nije, naime, bilo sukoba oko izvora života. Sela su se miješala i mirno živjela sve dok pašnjaci i njive, zbog rodnosti muslimanskog stanovništva, nisu postale rijetkim dobrima. Druga polovica prošlog stoljeća, sve do kraja balkanskih ratova, poznaje samo sukobe. Sukobe su začeli i kačaci, albinski hajduci, koji su djelovali na području zapadne Makedonije, sve do godine 1912. Mnoga su se slavenska sela branila i tako što su uzimala u službu albanske pastire i sejmene. Kačaci su poznavali i tehnike iznuđivanja; oteli bi dječake i zahtijevali visoku otkupninu. Ako otkupnina nije plaćena, suseljani bi se iselili i na njihovo selište dolazili bi kačaci sa srođnicima. Spomen o tim iznudicama i razaranjima postoji još i danas, tvrdi Trifunoski. Primjer je za to selo Metimir kod Bitoie kojeg su kačaci napali i spalili te poklali stanovništvo negdje početkom prošlog vijeka. Zgarište stoji još i danas (sedamdesetih godina, pretpostavljamo). Inače najdjelotvornija taktika kačaka bila je uništavanje seoskih starješina i vođa. Do kra-

ja devetnaestog stoljeća, tvrdi Trifunoski, kršćanska su makedonska sela uglavnom ostala »bez vođa« i bez osnove za reprodukciju vođa.

Danas (sedamdesete godine) u Makedoniji je dosta sela »pritisnutih« (Trifunoski) Albancima; ta su sela »na rubu« iseljavanja (str. 65), u njima se zbiva »isti proces kao i u SAP Kosovo. Uništene su, odnosno raseljene čitave etničke grupe makedonskog stanovništva... Mnoga mesta Makedonije izgledaju kao da u njima nikada nije bilo našeg življa... Prilikom naseljavanja Albanci su ZAPOSELI (podcrtao autor) i sve saobraćajne ulazne i izlazne tačke u makedonskim kotlinama... prevoje na planinama... tako se naše stanovništvo u kotlinama našlo odsečeno i etnografski zagrađeno od svih strana albanskih selima« (str. 66), To RASPOREĐIVANJE (potertala prikazivačica; dakle nije »zaposjedanje«?) vršila je do godine 1912. turska vlast. Useljavanje Albanaca uspjelo je istisnuti (prema Trifunskom) makedonski živalj prije svega iz razloga (koje navodi i Sreten Vukosavljević) a to su: preuzeli su islamsku vjeru; oslanjaju se na krvne organizacije; stočari su, a ne ratari i došli su na već uređenu zemlju. Bilo je to u 19. stoljeću; razlozi uspijevanja useljavanja Albanaca koji se danas navode nisu gotovo ni u čemu različiti: muslimani su, oslonac su im velike porodice i njihove veze u svijetu i u Jugoslaviji, kupuju već uređena imanja i zemlju da bi se bavili ne više samo stočarstvom već i dobro organiziranim prigradskim i gradskim zanatima i ugostiteljstvom. I »zaposjedanje« kao i »raspoređivanje«, tada i danas, u znanstvenom radu Trifunoskog kao i u laičkom poimanju, ima jedan cilj i jednu funkciju: POTISKIVANJE (Trifunoski, str. 71) slavensko-kršćanskog stanovništva. Trifunoski, u skladu s idiosinkratičkom granicom između »naših« i »njih«, zadovoljava se onim podacima koji mogu dokazati planirano potiskivanje makedonskog stanovništva. Kako bi ipak uravnotežio evidenciju, osim Vukosavljevićem služi se i stranim očevicima. »Za Albanca Gegu ili Tosku slovenski seljak je rob. On je gospodar i kralj, svojim jataganom za pojasom i puškom koja ga nikad ne ostavlja. Kada u proleće silazi u ravnice, on udara žig na tele ili kravu slovenskog seljaka koju rezerviše za iduću praznik. U jesen si-

lazi da uzme svoj deo žetve, zatim se vraća u planinu. Ako mu se koja kuća ili njiva dopadne, sopstvenik ima samo da hvata put. Tako se pokazuje nadmoćnost Arnautina, veoma rđavog suseda« (str. 67; F. Delize, 1912). Na planu svakodnevnih pameti i iskustva (common sense) naravno da ćemo se složiti s Trifunoskim da je makedonsko stanovništvo u povijesti i danas sa sviju strana »ugroženo«; no teško da bismo se složili s time da znanstvena studija o sukobima i kontaktima dviju potpunoma različitim kultura, slavenske i albanske, može evidentirati probleme na razini »običnog ugroženog čovjeka ili žene« a istovremeno ne postaviti i pitanje: otkud sukobi? Kako su jedni (Makedonci) i drugi (Albanci) diferencirani po bogatstvu, životnim filozofijama, odgoju, aspiracijama? Koliko je obrazac razvoja suvremene Makedonije pogodio tradicionalnim sukobima? I slično.

»Kontakti kultura«, odnosno vjera stvorili su amalgamirane albansko-makedonske grupe stanovništva, o kojima rijetko vodimo računa; tako, uz Makedonce i Albance, muslimanske i pravoslavne vjere, današnja Makedonija poznaje Torbeše (makedonske muslimane; poznato i često spominjano selo Oktisi torbeško je, a ne albansko selo) kao i albanske pravoslavce. Razlike među njima, u jeziku i običajima tolike su, da o njima treba voditi računa. A koje su to razlike, Trifunoski ne navodi.

Društveni je život Albanaca u Makedoniji institucionaliziran drukčije nego u postojbini ili u prvotnim, »starijim selima« dijaspora Albanaca u Makedoniji. Osnovna je razlika u tome da doseljeni Albanci ne ponavljaju plemenske organizacije života iz postojbine. Oni gube, kako tvrde Cvijić i Vukosavljević, »svoju staru fisnu, organizaciju« (str. 127); gube je u Makedoniji ali i na Kosovu i u Metohiji. Razlika je i u »memoriranju sistema« fisa; tako Albanci doseljeni iz sjevernoalbanskih oblasti Malesije, Dukadina i Miridita još danas znaju iz kojeg fisa potječu. Ti su se Albanci preseljavali u Makedoniju preko Kosova i naseljavali se u okolini Kumanova, Skopja i Velesa. Drugi, koji potječu iz sjevernoalbanske oblasti Mat, Ljuma i Zadrilja ne posjeduju »memorije fisa«, možda i stoga što nisu imali plemenske organizacije. Oni su naseljeni oko Gostivara, Mavrova, Kičeva, Struge i doseljavali su se

preko Šar-planine. Unatoč memoriranju ili zaboravu porijekla, Albanci više nisu (ako su to ikad bili) »plemenski čisti« (str. 128). U memoriji fisa fungiraju i danas slijedeća plemenska imena; Beriš, Krasnić, Tsač, Kruja Zi, Sop, Šalja, Gaš. Najrašireniji su Krasnici i Beriše. Plemenima pripadaju danas i neki »poalbančeni« i islamizirani Makedonci i Romi; oni su primili pleme onih Albanaca koji su imali na njih najviše utjecaja (str. 131).

Plemensko je miješanje nekad bilo poticano zabranom endogamije; no zbog smanjenog »izbora« (međudržavna granica 1912) a i modernizacije, sve su češći bili prekršaji te zabrane. Danas je moguće sklopiti brak i s osobom iz istog fisa pod uvjetom da nije iz istog bratstva (kabila) i istog roda (džins, fara); poželjno je pak da bračni drug/družica ne bude iz istog sela.

4. Socijalna organizacija (zajedništvo) današnjih Albanaca u Makedoniji

Rod je stožer današnjeg zajedništva Albanaca; sastoji se od većeg ili manjeg broja srodnih porodica ili domova (str. 137) i srodstvo je do one granice dokle su strogo zabranjene bračne veze. Srodstvo se računa po pojasevima ili koljenima (djeca uče još i danas napamet pojaseve svog roda); rod je uži (svi članovi koji vode porijeklo od jednog potomka daljeg pretka) i širi (svi članovi porijeklom od jednoga dalekog pretka, onoga koji se doselio u Makedoniju početkom prošlog vijeka). Današnji Albanci nose prezimena roda koja potječu ili iz Albanije, ili su mlađa (od užeg roda) ili toponomastička, po zvanju pretka, po nadimku, no gotovo nikad po imenu žene. Najjači su današnji rodovi u okolini Tetova, Gostivara, Struge i Kumanova. Izumrlih rodova gotovo da i nema.

Porodica, domaćinstvo (»špija«) u Albanaca u Makedoniji uglavnom je patrilokalna, iako je i domazetstvo dosta rašireno, čak su i neki rodovi dobili naziv po domazetu, priženjenu zetu. Po broju članova albanska je porodica u Makedoniji brojnija od one na Kosovu; u prosjeku ima (popis 1981) 7,5 osoba (Kosovo — 6,9). Prema Trifunoskom, mnogoženstvo je u muslimanskim Albanaca bilo i ostalo rijetka pojava, ali su miješani brakovi, prema Trifunoskom,

ne tako rijetki, osobito u »pečalbara« koji bi znali dovesti ženu iz Vojvodine ili muslimanku iz Bosne. Tada se u kući govorilo srpski — iako su se djeca školovala na albanskome (str. 147).

Selo je mjesto zajedništva u poslovi- ma (poljaci, čuvari stoke, vodari) koji se obavljaju u korist svijtu te u uspo- stavljanju veza s institucijama »šire zajednice« (danas općinama). Briga o diobi vode, vjekovna rutina, posebno je obilježje seoskog zajedništva u Makedoniji. Koliko je takav podatak dragoc- njen za procese modernizacije, vidi se i po tome, što vjekovnu brigu za vodu i diobu vode Trifunoski ilustrira primjerom sela Oktisi i Vevčana; no tada, sedamdesetih godina, nisu još bili obje- lodanjeni sukobi oko vode, političke naravi. Vrelo se, navodi Trifunoski, dijeli u »brazde«; brazde se koriste prema dogovoru, nekiput samo noću. Tako su vjekovima Vevčanci koristili vrelo dan- ju, a susjedni Oktisi noću (str. 159).

Kućne zadruga kao oblik proizvodnoga i djelatiljskog zajedništva nisu više (se- damdesetih, valjda) brojne i snažne kao prije (str. 152). Postoje još zadruga i sa 15 i 20 članova, postoje i »predvojene« zadruga — to jest, u matičnom selu živi jedan dio čeljadi a drugi je u pečalbi ili na polju, na imanju kupljenom u susjednom, obično u ravničarskom se- lu. Zadruga se održavaju i tada kada dio čeljadi radi i živi u gradovima ili čak u inozemstvu. Osobita je pojava, nalazi autor, »velika kuća« — u kojima stanuju po dvije, tri porodice zajedno. Ta je zajednica nastala raspadom za- druga a pritom još uvijek (možda i sve više) postoji potreba za solidarnim ob- licima življenja, mogućim u velikim »komunama«. U takvim kućama »živ- ljenje pod istim krovom posledica je mirne podele imanja među njima, te da se uvek nađu jedni drugima na pomo- ć« (str. 153).

5. Asimilacijski procesi, psihičke odlike Albanaca u Makedoniji

Albanci su u Makedoniju dolazili kao muslimani. »Stvorivši dosta jak etnički poremećaj, ovaj povlašćeni elemenat počeo je razorno uticati na zatečeno hrišćansko-slovensko stanovništvo. Albanci su kao muslimani važili za 'Turke', dok su hrišćanske Slovence smatra- li bespravnom 'rajom'« (str. 116).

Prethodni smo citat naveli zato da bismo ilustrirali kakvim se diskursom služi autor u »znanstvenoj« obradi asi- milativnih procesa. Taj diskurs, umje- sto na relacijskom poimanju asimila- cijskih procesa, temelji se na aprior- nom označavanju »jačeg«, »povlašće- nog«, njegovu »razornom« utjecaju; ti- me su unaprijed onemogućene spozna- je o kontaktima, procesima, difuzijama i sl. Jer u poimanju asimilacije u Tri- funoskog, dvostranost procesa kao da ne postoji. Onaj drugi, onaj koji dolazi u kontakt, »naše« je porobljeno stanov- ništvo, raja; ono je poalbančeno, isla- mizirano, bračnim vezama preuzelo je i jezik Albanaca, i... »uopšte, među stanovništvom muslimanske vere bila su jaka pretapanja. Neka i sada traju između albanskih i jugoslavenskih mu- slimana. Naši muslimani očuvali su se jedino tamo gde su gušće naseljeni, dok su u drugim naseljima poalbančeni. Na taj način albanska simbioza bila je znat- na« (str. 116).

Idiosinkratički epski idiomi (»mi« i »oni«, »naši«, »raja« i »Turci«, »ćaje«) smanjuju značaj inače s marom sakup- ljenih, vrijednih podataka Trifunoskog o međusobnom miješanju vjera, jezika i etnosa u Makedoniji. Diskursom po- robljavanja i raje, na primjer, brišu se važne nijanse koje su se stvarale u kon- taktima i asimilacijama kultura; tako Torbeši, albanski katolici ili pak Makedonci pravoslavci koji govore alban- skim jezikom, postaju usputnim deri- vacijama porobljivačkog procesa, a ne znakovi slijevanja i diferenciranja više- etničkog i vjerskog prostora. Dolazi ta- ko i do ovakva načina dokazivanja po- albančavanja: »Do poalbančavanja je dolazilo zato što su naši stanovnici op- koljeni Albancima, brzo primali alban- ski jezik, nošnju i običaje. Ipak, neko vreme u ovim kućama uporedo su se održavala dva jezika — makedonski i albanski. Nešto kasnije prevladao je ovaj drugi (str. 116). Ključnu točku pro- cesa asimilacije — kada i zašto dolazi do preokreta (preuzimanja jezika, noš- nje i običaja), Trifunoski apsolvira do- kazom »brzo« i »okruženje«; zato što su bili okruženi Albancima, Slaveni su se brzo poalbančili. Bilo je »okruženi- ni«, koji se nisu poalbančili, i »neokruže- nih« u gradovima koji su se svednja- ko poalbančili, brzo ili polako, o čemu govore njegovi vlastiti nalazi o »nijan- sama« poalbančavanja. No istovremeno,

Trifunoskome treba odati priznanje da je podatke o poalbančivanju pojedinih sela, prodica i rodova prikupio i provjerio do one razine točnosti koja omogućuje naknadno provjeravanje unutar nekoga drugog modela. Utoliko, ma kako površni bili njegovi zaključci, trud uloženi u ovaj rad opravdava da se objedine.

A mogućnosti za nijansiranje kontakata kultura i asimilativnih procesa bilo je na pretek; neke od njih, iako u nekom drugom kontekstu (Društveni život, str. 126—166, te Privredne prilike, str. 167—178) navodi i sam autor. Iako su albanska i makedonska sela, barem u vrijeme istraživanja, bila etnički i vjerski homogena, ipak su i tada bili neminovni neki oblici suradnje na zajedničkim atarima, pašnjacima, vodama... U slučaju krađa drva, ispaše, krađe u šumi, presuđuju seoske starješine. Džamije, mostovi, ceste, česme, kanali za navodnjavanje bili su održavani radovima kojima se trebalo dogovoriti i organizirati; Albanci, iako muslimani, »vrše neke običaje u hrišćanskim praznicima, naročito Đurđevdanu i Mitrovdanu«, jer za prvi su vezani običaji i briga oko zdravlja stoke, a prilikom drugog obično se ugovaraju rokovi važnih poslova. Na podacima koje je sam sakupio, autor je imao priliku pokazati ne samo približavanja Albanaca-muslimana i Makedonaca-pravoslavaca već i, kako je i sam jednom prilikom usput napomenuo, da su diferenciranja unutar albanske muslimanske grupe mogla biti i značajnija od diferenciranja muslimana i pravoslavaca. Tako navodi da između dviju grupa Toski i Gega »vlada znatna podvojenost. I jedni i drugi su posebne etničke grupe. Toski, iako su malobrojni, smatraju Gege prostijim, sirovijim, plahovitim i gorim od sebe. Ove dve grupe odnose se jedna prema drugoj kao dve endogamne zajednice« (str. 162).

Albanci sami, dobri gospodari i gostoljubivi, svoja su sela i njive održavali u primjernom redu, dijeleći poslove i međusobno se ispomažući. Obaveza vraćanja radom nikad u Albanaca nije postojala ako se pomoglo udovici ili kući čiji su članovi bolesni. Bogatiji Albanac dat će siromašnijem komad zemlje na korištenje bez zakupa; selo uvijek pomaže ogorelcu, podiže mu kuću bez naknade; rod se brine o svojim bolesnim i siromašnijim članovima, ma gdje

bili; stariji muškarci brinu se o ženama i djeci pečalbara.

Albanci naseljeni u gradovima i uz putove, prema Trifunoskome, danas se znatno razlikuju od brđana; manje su vezani za »rod«, iako su vezani za veliku porodicu, »kuće«; tihi su, ozbiljni, povučeni. »Primaju nove tekovine i prilagođavaju se savremenim uslovima. Za kratko posleratno vreme pokazali su napredak u raznim oblastima »života« (str. 164). Po nacionalnim osjećajima, prema autoru, ovi su Albanci sve donekadno bili podosta nediferencirani; većina ih se sve do 1912. osjećala Turcima; 1941, kad su neki od njih potpali pod Albaniju, počinje »veliki preokret« u proalbanskim osjećanjima, barem kod generacije koja je tada išla u škole. Skolovanje na albanskom jeziku u poslijeratnom razdoblju odlučno je učvrstilo albansku nacionalnu pripadnost.

6. Albanci u Makedoniji kao privredni potencijal

»Albanci mnogo bolje ulazu svoj zarađeni novac nego Makedonci i Torbeši« (str. 166). Tako autor zaključuje poglavlje o društvenim i psihičkim odlikama Albanaca. U skladu sa svojstvenom akribičnošću studije, dokaza za to ima malo. No mi ćemo se ipak potruditi, i iz nekih značajnijih (po svemu sudeći) činjenica iz prošlosti izvući i neke pouke za sadašnje i buduće ponašanje Albanaca kao »investiranju« i privređivanju sklona puka.

Polazimo, naravski, od pretpostavke da je tradicija privređivanja i privredničke uloge Albanaca u makedonskoj okolini još danas, s obzirom na memorijsku opremljenost suvremenih generacija, odlučujuća u formiranju poduzetničke albanske svijesti. Promotrimo stoga kako je ta privrednička uloga Albanaca izgledala u ne tako davnoj prošlosti Makedonije (do dvadesetih godina ovog stoljeća).

Albanac je skroman, čist i radan; živi jednostavno ali ne bez osjećaja za udobnost. Kuće su im velike i čiste, prehrana je jednostavna i zdrava; umjereni su u jelu i piću. Iako često nedovoljno školovani, zanimaju se za sve što se događa u zemlji i svijetu. Inovacijama nisu baš skloni ali ipak usvajaju materijalna dostignuća koja olakšavaju život i donose koristi. U radu

su vrlo aktivni, sve do svoje 65. godine, poslije se povlače i daju mjesto »mlađima«.

Pečalba je svakako unijela u taj red »neki nered«; no, sudeći prema autorovim nalazima, ona nije znatno poremetila vrednote osobnog života; pečalbar ulaže u svoje selo, gradi svoju »veliku kuću« i kupuje zemlju u okolnim makedonskim selima te obrtničke radnje u obližnjim gradovima (str. 166).

Letimičan pogled na te osobne privredničke značajke omogućio je pretpostavku da je suvremeni Albanac u Makedoniji tip »malog privrednika«, samostalne osobe navikle da stječe radom i troši umjerenom. Takav tip privrednika proiziđao bi, naravno, iz tih podataka ali bez podataka o tipu razvoja (makedonske) okoline, tipu zapošljavanja i investiranja i o povijesnoj ulozi albanskog privređivanja u Makedoniji. Kako od svih tih neophodnih podataka za zaključivanje o privredničkom potencijalu Albanaca imamo u Trifunoskog samo jedan, i to povijesni, pogledajmo što bismo na osnovi njegove evidencije mogli spoznati.

Albanci su do godine 1945. u Makedoniji bili stočari (30% svih albanskih sela), podgorinski ratari (60% sela) i ratari u plodnim kotlinama (10% albanskih sela). Uvjeti za zemljoradnju bili su vrlo dobri (Trifunoski, str. 172); uvjeti za stočarstvo također. Sve do 1912. do stvaranja Albanije, čitavi su se rodovi preseljavali i bavili se stočarstvom na makedonskoj i albanskoj strani. Trgovina je »cvala« zahvaljujući relativno kratkim razdaljinama i dostupnosti luka na dva mora, Soluna i Drača. Ustanovljavanje Albanije i grčke granice presjekli su vjekovne komunikacije i neke velike stočare doslovce »odrezalo od stada«. Trifunoski navodi detaljno podatke o stočnom fondu i kapitalu nekih bogatih albanskih stočara iz prošloga i početka ovog stoljeća koji su propali zbog političkih preokretanja Balkana. Institucionalno, albansko je stočarstvo bilo poduprto turskom vladavinom i čifčijskim uređenjem. Albanci, budući muslimanima, nisu postali vlasnici čiflika u makedonskim selima (str. 175). Najčešće su ipak imali neke »kontrolne« funkcije, kao na primjer »ćaje« u makedonskim selima. »Ćaje« su nadgledale rad čifčija seljaka te kontrolirali diobu plodova između begova i čifčija. Odabirali su i

postavljali poljare, čuvare seoskih njiava; poljari su bili Albanci. »Ćaje i poljaci mahom su bili iz planinskih sela. Imali su i političku dužnost jer su kao čuvari bezbednosti kontrolisali kretanje makedonskih seljaka i drugo« (str. 178).

Bilo je Albanaca koji su stalno živjeli u Albaniji a posjedovali čiflike u Makedoniji dolazeći ljeti na imanja da prikupe plodove. Trifunoski navodi i zanimljivu pojedinost da je albanski kralj Zogu bio porijeklom iz porodice koja je posjedovala prilepske čiflike sve do godine 1912. Zanimljiv je i podatak da su Albanci za vrijeme okupacije ponovno uspostavili neke čiflike na okupiranom teritoriju (str. 176).

Za ocjenu privredničke orijentacije albanskog stanovništva Makedonije neophodni su podaci o njihovoj reakciji na modernizacijske izazove poslije Balkanskih ratova; neki od njih postoje i u ovoj knjizi. To su podaci ili, bolje rečeno, etnografski opisi novih zanimanja i zanata, novih područja zapošljavanja i investiranja među albanskim stanovništvom. Na neke od tih novih izazova tradicijska je struktura zanimanja odgovorila na sebi svojstven način: tradicionalnu je vještinu »premještala« u suvremenu djelatnost. Tako su »seljaci pravi majstori«, napose zidari iz okolice Debra i Struge, postali »pravi majstori« diljem Jugoslavije i Evrope; gradske zanatlije Skoplja, Kumanova, Gostivara raširile su djelatnosti po Jugoslaviji; to su »gradski zanati«: slastičari, brijači, pekari, krojači, mehaničari i vozači motornih vozila; izuzetno su spretni trgovci, preprodavači stoke, voća i povrća (str. 177). Pečalbarstvo je poseban vid odgovora na izazove modernizacije; Albanci iz Makedonije mnogo su prije od Albanaca s Kosova postali »migranti«. Do prvoga svjetskog rata odlazili su u pečalbu u Rumunjsku, Bugarsku i Grčku, najviše kao poljoprivredni radnici, manje kao zanatlije. Kad je ustanovljena Jugoslavija usmjeravaju se prema gradovima južne i srednje Srbije, najviše kao pomoćna radna snaga.

Iz toga bismo mogli zaključiti da oblici komuniciranja najmanje jedinice albanskog muslimanskog zajedništva (porodice, kuće) s institucijama društva (u zapošljavanju, samozapošljavanju) sudeći prema nalazima u ovoj knjizi, gotovo da ne poznaju tipične učinke modernizacije patrijarhalnih dru-

štava: rasap porodičnih vrednota i hijerarhije, neposluš, nedisciplinu, rasipništvo, ovisnost o općinskim institucijama i sl. Na kojem je to tlu, pitamo se stoga, nastao suvremeni problem SOCIJALNE ANOMIJE albanskog stanovništva u Makedoniji?

7. Zaključak

Knjiga Jovana Trifunoskog: *Albansko stanovništvo u Socijalističkoj Republici Makedoniji; antropogeografska i etnografska istraživanja*, plod višegodišnjeg terenskog istraživanja porijekla, života i rada albanskog muslimanskog stanovništva u gotovo 300 naselja SR Makedonije bez svake je sumnje i plod mukotrpnoga, strpljivog i na svojstven način akribijskog rada. »Na svojstven« stoga što, iako je tim radom autor spasio od zaborava nesumnjivo vrijedne podatke o porijeklu albanskog stanovništva u Makedoniji, ipak je interpretacijom podataka pokazao da rad nije primjeren nekim osnovnim standardima općeprihvaćene znanstvene, već neke »posebne« akribije. Interpretacija je pisana sa stanovišta akribičnosti—»mi« (»naše stanovništvo«) nasuprot »onima drugima«... Dioba, legitimna u svim višetničkim zajednicama, legitimna je nažalost samo na razini »običnog čovjeka« i njegova ponašanja. U znanstvenoj se studiji takvoj diobi posvećuje posebna pažnja u vidu rasprave o »govoru« ili »diskursu« granica među stanovništvom; posebno takvih granica koje obiluju povijesno relevantnim dihotomijama kao što su to dihotomije koje su (prema autoru) nađene u Makedoniji u prvim kontaktima s Albancima: oni su, primjerice, u početku za Makedonce bili »Latini«, znači oni koji su dolazili odnekud sa zapada, nediferencirani »drugi«, da bi se tokom stoljeća preobrazili u distinktno, višeznačne »druge« — kačake, zulumčare, čaje, ali i susjede. Diskurs »mi«-»oni« granice u znanstvenoj studiji vodi u akribiju »mi«, a to je akribičnost »poptiskivanih« i prognanih, slijepost za uravnotežen zahvat podataka, Diskurs opravdan, ali za brošuru namijenjenu nacionalnim budnicama a ne za podizanje nacionalne kulture u višenacionalnoj zajednici.

Stoga: knjiga vrijedna kao neophodan mljokaz za dođućeg istraživača

koji će, sa specijalkom u ruci (»prilikom čitanja ovog rada treba se služiti specijalnom kartom Jugoslavije, sekcije za SR Makedoniju, razmer 1:100.000«, str. 8) i opremljen »mi« akribijom dokazivosti i provjerljivosti krenuti »na teren«.

Silva Mežnarić

SRBIJA I ALBANI

Knjiga I: Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878—1914. godine

Knjiga II: Pregled politike Srbije prema Albancima od 1913—1945. godine

(glavni urednik Bojan Kersika)

Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989 155 + 95 str.

Redakcija ljubljanskog *Časopisa za kritiko znanosti* odlučila se da svoj 126. izvanredni broj u cijelosti ispuni pregledom politike Srbije prema Albancima u razdoblju od 1878. do 1914. Za moto toga pregleda izabrala je karakteristično mišljenje Dušana Popovića, jednog od prvaka Srpske socijaldemokratske partije: »Nije se moglo čuditi grubim instinktima naše seljačke mase za čije se školovanje i civilizovanje ova država nikad nije brinula; ne treba se zgranjivati ni nad uskim i bednim političkim i duhovnim horizontom naših vojnih komandanata koji su vaspitani da hladnokrvno, zlikovačko ubijanje desetina i stotina Arbanasa, njihovih žena i njihove dece smatraju kao neki heroizam; ne treba se revoltirati ni zbog buržoaskog javnog mnjenja koje daje moralnu razrešenicu za sva ova zverstva, koje šta više izaziva apetit za uništavanje Arbanasa i njihovih porodica... pošto parolu za takvo shvatanje i takvu politiku bacaju ljudi koji stoje na najvišoj društvenoj i političkoj visini u Srbiji.«

Uz ovaj moto s korica časopisa *Umesto predgovora* (str. 11—18) slijedi kolaž citata iz članaka srpskih socijaldemokrata i njihovih »Radničkih novina« (Dimitrija Tucovića, Dušana Popovića, Miodraga Jeremića, Dragiže Lapčevića